

جستاری در مصادیق نوین حرز و ثبوت حد در سرقت الکترونیکی از منظر فقه و حقوق^۱

سعید ولوی^۲

مریم آقایی بجستانی^۳

محمد روحانی مقدم^۴

جستاری در مصادیق
نوین حرز و ثبوت حد در
سرقت الکترونیکی
از منظر فقه و حقوق

۸۱

چکیده

هتک حرز یکی از شرایط ثبوت حد قطع در سرقت حدی است. مشهور فقیهان، حرز را مکان مغلق یا مقفل دانسته‌اند، به گونه‌ای که شخص بدون اذن، مجاز به ورود به آن نیست. مذاقه در آرای فقهی حاکی از این است که عنصر مکان در تحقق حرز مورد پذیرش همگان قرار نگرفته، بر جایگاه عرف در تشخیص مصادیق حرز تأکید شده است. به عبارت دیگر ملاک تحقق حرز، حفظ شی از دستبرد می‌باشد. امروزه با توجه به روند روبه‌رشد فعالیت‌های الکترونیکی و فراتر رفتن مفهوم مال از عین خارجی، پرداختن به مصادیق نوین

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۶/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۷/۱۲.

۲. دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران. (متخذ از رساله دکتری). رایانامه: valavisaed@gmail.com

۳. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران، (نویسنده مسئول) رایانامه: m.aghaei@semnaniau.ac.ir

۴. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، سمنان، ایران، رایانامه: mmoghadam@chmail.ir

حرز ضروری به نظر می‌رسد. حساب‌های بانکی، کارت‌های اعتباری بانکی، کارت‌های هوشمند الکترونیکی، رمزهای اینترنتی، توکن امضاها الکترونیکی، ایمیل‌ها، اطلاعات شخصی، نام کاربری، برنامه‌های شخصی و پی‌دی‌اف مقالات همگی از مصادیق نوین حرز به‌شمار می‌آیند. در این نوشتار به‌روش کتابخانه‌ای و با ملاحظه آثار فقیهان و بررسی قوانین موجود در زمینه جرم سرقت الکترونیکی بر آنیم تا ضمن بررسی آرای فقیهان متقدم و معیارهای ارائه‌شده از سوی ایشان در تشخیص حرز، بر این نکته تأکید نماییم که با توجه به مالیت داده‌ها و اطلاعات الکترونیکی، سرقت‌های الکترونیکی نیز مصداق هتک حرز بوده، در صورت حصول سایر شرایط سرقت حدی، موجب ثبوت حد خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: حد سرقت، سرقت الکترونیکی، حرز، هتک حرز الکترونیکی.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین عناوینی که درباره حقوق انسان‌ها می‌توان به آن اشاره کرد «حق مالکیت» است. انسان‌ها از ابتدا برای حفظ حقوق مالکانه خود تدابیری را اتخاذ نموده‌اند که از آن به «حرز» تعبیر می‌شود. یکی از ارکان اصلی جرم سرقت، هتک حرز است که در تمامی مکاتب حقوقی و به‌ویژه اسلام مورد توجه خاص قرار دارد. دایره وسعت حرز بنا بر عرف، زمان و مکان قابل تغییر است. اگرچه زمانی حرز را مکانی مغلق و مقفل می‌دانستند (علامه حلی، ۱۴۱۳، ۲۱۳/۹؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ۲۴۳/۹). اما امروزه مصادیق حرز با گذشت زمان از صندوق‌ها و اتاق‌ها و کمد‌ها و گاوصندوق‌ها عبور کرده و اینک قوانین جزایی کشورها با مفهوم جدیدی از حرز روبه‌رو هستند. گستردگی‌ها و تنوع جرائم رایانه‌ای و عدم تطابق جرائم ارتكابی به‌خصوص سرقت با مجازات مقرر در قانون، لزوم بررسی عمیق‌تر مفاهیم مهمی از قبیل «حرز» را می‌طلبد. نگاهی عمیق به منابع غنی فقهی همواره راه‌گشا بوده و نظریات فقهای معاصر در استنباطات مفاهیم مذکور می‌تواند نتایج ارزنده‌ای را به‌همراه داشته باشد.

امروزه سرقت در فضای مجازی به‌صورت گسترده‌ای شیوع پیدا کرده، مرزهای جغرافیایی را درنوردیده، داده‌ها و اطلاعات اشخاص و شرکت‌ها به‌واسطه هتک حرز مورد سرقت قرار می‌گیرد. کشورها سریعاً با تصویب قوانین خاص سعی در مقابله

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی یازدهم

تابستان ۱۳۹۷

۸۲

با آن و حفظ حریم مالکانه اشخاص دارند. اما این قوانین عجولانه نتوانست هم‌پای تنوع سرقت‌ها پیش رود و از شیوع آن جلوگیری نماید. در قوانین کشور ما علی‌رغم تصویب قانون جرائم رایانه‌ای و تنها با تکیه بر یک ماده در خصوص سرقت‌های مربوطه و همچنین ارائه تعاریف قدیمی از مفهوم حرز و مال ندانستن اطلاعات و داده‌های الکترونیکی مشکلات فراوانی در این زمینه ایجاد شده است. به طوری که هیچ‌گونه تناسبی بین جرم ارتكابی و مجازات آن وجود ندارد. مهم آن است که متناسب با پیشرفت‌های روبه‌رشد و فزاینده فناوری‌های الکترونیکی و در نتیجه پیچیدگی‌های بزه کاری متأثر از آن، جوامع حقوقی نیز باید با نمونه‌های عینی بزه کاری پیشرفته، از جمله سرقت الکترونیکی آشنا شده و زمینه وضع قوانین متناسب و بازدارنده را فراهم آورند. در سرقت‌های الکترونیکی، اطلاعات، مال به حساب می‌آید. در نتیجه کلیه حساب‌های بانکی، کارت‌های اعتباری، کارت‌های هوشمند الکترونیکی، رمزهای اینترنتی و توکن امضاهای الکترونیکی، مصادیق نوینی از حرز هستند که هتک آن‌ها از سوی مجرمان، اجرای مجازات سرقت را می‌طلبد. صدق عنوان هتک حرز بر این موارد لزوم جستاری عمیق در متون فقهی و آرای فقیهان را دارد تا مسئله ثبوت یا عدم ثبوت حد قطع در سرقت‌های الکترونیکی منقح گردد.

جستاری در مصادیق
نوین حرز و ثبوت حد در
سرقت الکترونیکی
از منظر فقه و حقوق

۸۳

در این نوشتار با مداقه در آثار فقیهان و بررسی قوانین موجود در زمینه جرم سرقت الکترونیکی به سؤالات زیر پاسخ خواهیم داد.

ماهیت فقهی - حقوقی حرز چیست؟ نقش عرف در تعیین مصادیق حرز تا چه حد است؟ مصادیق نوین حرز کدام‌اند؟ معیار هتک حرز در جرائم رایانه‌ای چیست؟ مبانی فقهی حد سرقت‌های الکترونیکی چیست؟ قانون‌گذار چگونه می‌تواند با تمسک به استنباطات فقهی جدید نسبت به اصلاح قوانین جرائم اینترنتی اقدام نماید یا تناسبی بین جرم مذکور و مجازات آن حاصل نماید؟

۱- مفهوم حرز و ماهیت حقوقی آن

حرز را در لغت جایی محکم و استوار و غیرقابل دسترس گویند که اشیا در آن حفظ می‌گردند مانند صندوق و امثال آن (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۳۳۳/۵؛ طریحی، ۱۴۱۶،

۱۵/۴). علمای لغت در تعریف واژه حرز تعابیر مختلفی به کار برده‌اند که عمدتاً حول دو محور «الموضع الحصین»؛ مکانی که محکم و استوار است و «تحفظ به الاشیا»؛ حفظ اشیا از دستبرد، می‌باشد. برخی از اهل لغت فراتر از این دو محور بر عنصر مکان تأکید ورزیده و در تعریف حرز گفته‌اند: «حرز عبارت است از مکان یا غیر آن... و معتقدند: «وقتی گفته می‌شود که شی در حرز است یعنی کسی بدان دسترسی ندارد» (زبیدی، ۱۴۱۴، ۴۴/۸). این تعریف دقیق‌تر از سایر تعاریف به نظر می‌رسد چرا که حرز را منحصر در مکان نمی‌داند و با افزودن عبارت «و غیره» بر این نکته تأکید دارد که مراد از حرز، حراست از شی است و حراست از شی بدون در نظر گرفتن مکان بدین معناست که مال مذکور می‌تواند عینیت خارجی نداشته باشد مثل حق تألیف یا حق اختراع یا کد رمزهای بانکی و...، که دیگران نباید بدان دست یابند. از این رو، می‌توان گفت: در تعریف حرز، عنصر مکان موضوعیت ندارد بلکه ملاک، حراست از هر آنچه مالیت داشته، می‌باشد.

کهن‌ترین تعریف اصطلاحی حرز که البته برخلاف نظر مشهور فقها در تعریف اصطلاحی حرز بوده و مورد تضارب آرا قرار گرفته است، نظریه شیخ طوسی است. وی در تعریف حرز چنین آورده است: «الحرز هو کل موضع لم یکن لغیر المتصرف فیه الدخول فیه الا یاذنه او یکون مقفلاً» (طوسی، ۱۴۰۰، ۷۱۵). او در کتاب مبسوط بر این تعریف ادعای اجماع کرده و این قول را به علمای امامیه نسبت داده است (طوسی، ۱۳۸۷، ۲۲/۸).

مشهور فقها حرز را مکان مغلق یا مقفلی دانسته‌اند که از چشم اشخاص مخفی می‌باشد (علامه حلی، مختلف الشیعة، ۱۴۱۳، ۲۱۳/۹؛ شهید ثانی، مسالک الأفهام، ۱۴۱۰، ۲۴۳/۹). مستند تعریف مشهور، روایت سکونی از امام صادق علیه السلام است که فرمودند: «لا یقطع الا من نَقَبَ بیتاً او کَسَرَ قفلاً» (علامه حلی، ۱۴۱۳، ۲۱۳/۹؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ۲۴۳/۹). البته آنچه از روایت فوق برمی‌آید، انحصار حرز در این موارد نیست.

از آن چه ذکر شد برمی‌آید که معیار ارائه شده از سوی شیخ طوسی در تحقق حرز علاوه بر معیار مشهور؛ یعنی مکان مغلق و مقفل، مکانی که فرد بدون اجازه حق ورود

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی یازدهم
تابستان ۱۳۹۷

۸۴

به آن جا را ندارد نیز می‌باشد. این معیار از سوی دیگر بزرگان نیز مورد تأیید قرار گرفته است.

برخی از فقها با جانب‌داری از این معیار در تعریف حرز می‌گویند: «حرز عبارت است از هر موضعی که جز مالک یا مالک در تصرف، کسی حق دخول در آن را ندارد مگر با اذن مالک» (ابن زهره، ۱۴۱۷، ۴۳۰).

نجفی نیز با تأکید بر معیار اجازه ورود سارق، با ذکر این جمله از روایت سکونی از امام صادق علیه السلام که «کل مدخل یدخل فیه بغیر اذن غیر فسرق منه السارق فلا قطع فیه» می‌گوید: اگر مستند شیخ این تعلیل باشد؛ تمام روایاتی که در مورد میهمان است و به استناد آن‌ها قطع ید صورت نمی‌گیرد، می‌تواند مستند این نظر باشد (نجفی، ۱۴۰۴، ۵۰۰/۴۱). برخی نیز با پذیرفتن معیار اجازه دخول می‌گویند: «ان یکون المال فی مکان محرز و لم یکن ماذوناً فی دخوله» (خویی، ۱۴۲۲، ۳۴۵/۲).

در میان فقهای معاصر امام خمینی با تأکید بر عنصر زمان، مکان و عرف در بیان مصادیق مال محرز می‌فرماید: «آنچه دزدیده می‌شود، شرط است که در حرز باشد. مثل اینکه در جای قفل شده یا بسته شده یا مدفون باشد یا مالک آن را از نظرها زیر فرش یا داخل کتاب و مانند این‌ها که عرف آن را حرز محسوب می‌کند، پنهان نماید» (خمینی، بی تا، ۴۸۵/۲).

آنچه از بررسی آرای فقیهان برمی‌آید این است که اولاً: حرز منحصر در نقب یا قفل نیست و مصادیق حرز بسیار موسع‌تر از تعریف مشهور است؛ ثانیاً: معیار تشخیص حرز، عرف است. بنابراین، دایره وسعت حرز بنابر عرف زمان و مکان تغییر می‌کند. در ماده ۲۶۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در تعریف حرز چنین آمده است: «حرز عبارت است از هر مکان متناسبی که مال عرفاً در آن از دستبرد محفوظ می‌ماند». با نگاه به نتایجی که از تعریف فقهی حاصل شد، هر سه نتیجه در تعریف حقوقی حرز گنجانده شده است؛ یعنی حرز اولاً: مکان متناسب است؛ یعنی آن‌چه که در مرئی و منظر عموم قرار داده می‌شود، حرز محسوب نمی‌شود. بنابراین می‌توان همه فضای سایبری شامل کلیه کارت‌های اعتباری، توکن امضاها، الکترونیک، پست‌های الکترونیک، داده‌های سرّی سیستم‌های رایانه‌ای و مخبراتی را مشمول این تعریف دانست.

ثانیاً: کلمه «مال» است؛ که به موجب بند الف ماده ۲۶۸ قانون مجازات اسلامی: «شیء مسروق شرعاً مالیت داشته باشد». باید اذعان نمود که قانون‌گذار در این قید بیشتر به جنبه شرعی مال اشاره دارد که شیء مسروق از نظر شرعی مال محسوب بشود. به عنوان مثال: شراب و آلات لهو و لعب و امثالهم نباشد. اما باید به این نکته توجه داشت که اکثریت فقهای عظام بر خلاف نظر مشورتی شماره ۷/۱۱۰ مورخ ۲۲/۶/۸۲ که سرقت اطلاعات سرّی از شبکه‌های رایانه‌ای را مشمول عنوان سرقت مال نمی‌داند و استدلال می‌کند به اینکه زیرا آن اطلاعات مال نیست! اطلاعات رایانه‌ای را مشمول کلمه، «مال» می‌دانند، بر این اساس، نظر آقایان مکارم شیرازی و سیدعلی سیستانی، چنین است:

آقای مکارم در استفتائی در تاریخ ۲۵/۹/۸۶ در پاسخ به این سؤال که: «اگر کاربری از طریق اینترنت با شکستن رمز کاربری دیگر، بدون اجازه وارد سایتش شود و داده‌های آن را اخذ کند آیا مرتکب سرقت حدی شده یا تعزیری؟» فرمودند: «در صورتی که رمز را بشکند، مالی را به اندازه نصاب در اختیار بگیرد و برداشت کند و شرایط دیگر در آن جمع باشد مصداق سرقت حدی است» (ایزدی فر، ۱۳۸۹، ۸۴/۱).

ایشان می‌گویند: «سرقت به هر حال حرام است و اگر اطلاعاتی باشد، جنبه مالیت دارد و در عرف عقلای امروز خرید و فروش می‌شود در صورتی که شرایط حد سرقت در آن جمع شود اجرای حد سرقت بعید نیست. البته این در مورد کسانی است که اموال آنها محترم است» (مأوی، ۱۳۸۲، ۸/۲۲). همچنین آقای سیستانی معتقد است با اجتماع شرایط باید حد اجرا شود (مأوی، ۱۳۸۲، ۸/۲۲).

بنابراین، داده‌ها و اطلاعات اینترنتی به طور کلی در مصادیق متعدد آن قطعاً مال محسوب می‌شوند و دارای ارزش مالی و اقتصادی فراوان می‌باشند؛ زیرا هم قابل خرید و فروش و مبادله هستند و هم عقلاً بما هم العقلاً به آن، چنین اعتباری می‌بخشند.

ثالثاً: قانون‌گذار قید «عرفاً» را دقیقاً از متون فقهی برداشت نموده و نظرات فقها را در حرز محمل اصلی تعریف خود قرار داده است؛ لذا باید اذعان نمود قطعاً عرف امروز اطلاعات و رمزهای رایانه‌ای را به طور مطلق و در معنای وسیع خود، جایگاهی

می‌داند که اطلاعات و داده‌ها را از دستبرد محفوظ می‌دارد.

۲- مصادیق نوین حرز و هتک آن در جرائم الکترونیکی

جرائم سایبری شامل فعالیت‌های مجرمانه‌ای است که ماهیت سنتی دارد اما از طریق اینترنت در فضای مجازی صورت می‌گیرد. جرائمی مانند اختلال در داده‌ها، دسترسی غیرمجاز، هرزه‌نگاری و ... بنابراین هر آنچه در فضای مجازی، مال و منافع دیگران، امنیت، آسایش فردی و عمومی، اخلاق عمومی و حیثیت افراد را مورد خدشه قرار دهد، همگی عناوین مجرمانه‌ای هستند که قابل پیگرد قانونی می‌باشد. سرقت الکترونیکی با وجود مشخصه‌های خاص خود، تمایزاتی با سرقت سنتی دارد. خصوصیات سرقت الکترونیکی را می‌توان چنین برشمرد:

۱- **کوتاهی زمان وقوع جرم:** در سرقت الکترونیکی، سارق در ظرف چند ثانیه توان عملی ساختن اهداف مجرمانه خویش را دارد. وی از لحظه قصد ارتکاب جرم و ورود به سامانه متعلق به دیگری و سرقت داده، اعم از داده‌های صوتی و تصویری یا داده‌های اطلاعاتی و نرم‌افزارهای شخصی یا جابجایی پول از حساب‌های شخصی، زمان خیلی کمی را سپری می‌کند.

۲- **گسترده‌گی مکانی ارتکاب سرقت:** با توجه به توسعه زیرساخت‌های مخابراتی و شبکه‌ای شدن رایانه‌ها، وقوع جرم سرقت در یک مقطع زمانی کوتاه و حتی خارج از محدوده مرزی یک کشور امکان‌پذیر شده است. در محیط نامتناهی سایبر، هرکس می‌تواند در هر جای دنیا وارد شده و داده‌های مالی و اطلاعاتی و ادبی دیگران را مورد دستبرد قرار داده و در آن تصرف نماید.

۳- **عدم ارتباط فیزیکی مرتکب با مال مسروقه:** در سرقت الکترونیکی حتی آن‌جا که مجرم بالمباشره اقدام به سرقت می‌کند، فاصله مکانی بین سارق و مال مسروقه کیلومترها دورتر از هم قابل تصور است. درحالی‌که در سرقت‌های سنتی تماس فیزیکی سارق و مال مسروقه یا به اصطلاح «اخراج مال»، جزئی از ارکان تحقق سرقت به‌شمار می‌رفت (حضرتی‌شاهین دژ، ۱۳۹۱، ش ۷/۱۲۸).

بنابر آن‌چه استدلال شد، در سرقت‌های الکترونیک «اطلاعات»، مال محسوب

می‌شود. لذا همه موارد ذیل از جمله مصادیق نوین حرز به‌شمار می‌آیند.

بدون شک، کلیه حساب‌های بانکی افراد و کارت‌های اعتباری بانکی و کارت‌های هوشمند الکترونیکی در مفهوم کلی آن مربوط به هر امری اعم از شناسایی و غیره که باشد، حرز محسوب می‌شوند و مردم از حساب‌های بانکی و اطلاعات خود در این کارت‌ها به‌عنوان صندوق امنیت استفاده می‌نمایند. رمزهای اینترنتی و توکن امضاهای الکترونیکی که در حقیقت امضای افراد در تجارت الکترونیک یا امور هویتی و شغلی آن‌ها محسوب می‌شود در زمره حرز قرار می‌گیرند. ایمیل‌ها و اطلاعات شخصی و کاربری که به‌طور روزمره استفاده می‌شوند و حتی کد رمزهای دفاتر الکترونیک و توکن امضاهای الکترونیک در دفاتر اسناد رسمی حرز محسوب می‌شوند. پی‌دی‌اف مقالات و کتب و برنامه‌های تشخیص و رمزهای کاربردی و اطلاعات شخصی همگی جزء مصادیق نوین حرز محسوب می‌شوند.

باید اذعان نمود که حمل فیزیکی پول و اطلاعات، منسوخ گردیده است و اینک تمامی اموری که در حفاظت از اموال و مالکیت مالی و معنوی افراد کاربرد دارند، حرز محسوب می‌شود. قطعاً دایره وسعت حرز در آینده‌ای نه‌چندان دور بسیار گسترده‌تر و وسیع‌تر از آن‌چه امروزه به آن می‌پردازیم، خواهد شد و فقه پویا می‌بایست پایه‌های تغییرات و روند روبه‌رشد مفاهیم اطلاعاتی، نظرات فقهی خود را بر مبنای اصول خدشه‌ناپذیر فقهی و در راستای پاسخگویی به مستحدثات بیان نماید. لذا به‌نظر می‌رسد قانون جرائم رایانه‌ای نیز می‌بایست در راستای این روند از مبانی فقهی پیشرفته، استفاده کند تا امنیت و آرامش بهتری در اجتماع حکم‌فرما گردد.

مداقه در آثار فقهی، حاکی از آن است که فقیهان از هتک حرز، تعریفی ارائه نکرده و فقط به ذکر مثال اکتفا نموده‌اند (خویی، ۱۴۲۲، ۳۴۵/۲؛ خمینی، بی‌تا، ۴۸۵/۲). به‌نظر می‌رسد هر نوع دستیابی به مال محرز، هتک است. شکستن قفل یا سوراخ کردن، مصادیقی از هتک است. ماده ۲۷۱ قانون مجازات اسلامی هتک حرز را چنین تعریف نموده است: «هتک عبارت از نقض غیر مجاز حرز، که از طریق تخریب دیوار یا بالا رفتن از آن یا بازکردن یا شکستن قفل و امثال آن محقق می‌شود». پاسخ آقای مکارم شیرازی به استفتایی با این مضمون، مؤید همین مطلب

است. مصادیق نوین هتک حرز عبارت است از: دسترسی غیر مجاز به اطلاعات و ورود غیر مجاز به سیستم‌ها که مهم‌ترین آن‌ها به وسیله موارد ذیل تحقق می‌یابد:

۱. اختلال و خرابکاری؛ به عنوان مثال می‌توان به ایجاد ویروس به منظور پاک کردن اطلاعات اشاره کرد؛

۲. ایجاد اختلال در ارائه خدمات؛

۳. سرقت هویت؛

۴. سرقت رمزها؛

۵. دزدیدن ایمیل؛

۶. به دست آوردن اطلاعات شخصی؛

۷. جعل هویت؛

۸. استفاده از نامه‌های الکترونیکی ناشناس؛^۱

۹. کلاهبرداری اینترنتی، شامل انواع کلاهبرداری در تجارت و تحصیل مال نامشروع با استفاده از وسایل متقلبانه و معرفی خود به عنوان شریک معتبر در یک سایت تجاری یا تاجر معین و معتبر در قراردادها و خرید و فروش‌ها با اعلام شماره حساب یا شماره کارت اعتباری خود که غالباً به صورت پرداخت‌های الکترونیکی صورت می‌گیرد و خریدار منتظر دریافت کالا باقی می‌ماند؛

۱۰. سرقت اطلاعات حساس و مهم؛ پیشرفت‌های علمی در زمینه فناوری اطلاعات و شبکه‌های رایانه‌ای و اینترنتی و وجود قفل‌های الکترونیکی، یکی از مواردی است که مفهوم هتک حرز الکترونیکی را قابل تأمل و اثبات می‌سازد. با توجه به اینکه قبلاً نیز اشاره شد حرز ماهیتی شرعی نداشته و ذکر مواردی چون مکان‌های قفل شده و بسته یا دفن کردن اشیا از باب تمثیل بوده است، با الغای خصوصیت از این موارد مطرح شده در روایات و نیز واگذاری تعیین و تشخیص حرز به عرف، می‌توان نتیجه گرفت: رایانه می‌تواند حرز اطلاعات به شمار آید. منتها دقت در این نکته ضروری است که گاه نگاه‌داری برخی اطلاعات مثل عکس‌ها و فیلم‌ها در رایانه از نظر عرف

منطقی نیست و عرف چنین محلی را محل نگه‌داری این اطلاعات نمی‌داند. اما برخی اطلاعات و داده‌ها که عرف، رایانه را محل نگه‌داری آن‌ها می‌داند و شخص با ورود به رایانه دیگری از طریق رمز ورود و شکستن قفل فضای مجازی اطلاعات مالی را برمی‌دارد قطعاً مصداق اخراج مال از حرز خواهد بود.

آن‌چه در این مجال توجه بدان ضروری است، تحقق دو عنصر هتک و اخراج توسط یک شخص می‌باشد. بنابراین، برای تحقق سرقت مستوجب حد باید هر دو عمل صورت پذیرد:

(۱) هتک حرز؛

(۲) خارج کردن مال از حرز توسط یک فرد (سارق) (خمینی، بی‌تا، ۲/ ۴۸۳). ارتکاب مستقل هر یک از دو عمل توسط افراد متفاوت عمل ارتكابی را از عنوان سرقت مستوجب حد خارج می‌کند و در این راستا ماده ۲۷۶ قانون مجازات اسلامی جدید اشاره دارد: «در صورت فقدان هر یک از شرایط مستوجب حد، حسب مورد مشمول سرقت تعزیری است».

بنابراین، با عنایت به اینکه، هک شدن اکانت‌های اینترنت می‌تواند زیان‌های بزرگ و جبران‌ناپذیری را به دنبال داشته باشد، لازم است قانون‌گذار تمهیدات جدی‌تری در این رابطه معمول دارد. کارشناسان جهت حفاظت از مصادیق نوین حرز در فضای مجازی راه کارهای زیر را ارائه کرده‌اند (گرداب، ۱۳۹۴، ۱۶ شهریور). شایان ذکر است قانون آی پی سِک^۱ به مجموعه‌ای از پروتکل‌ها اشاره دارد و تبادل مطمئن اطلاعات را پشتیبانی می‌کند و مزایایی که برای یک ارتباط به‌ارمغان می‌آورد؛ شامل موارد زیر است:

۱. محافظت از حمله؛^۲

۲. محرمانگی اطلاعات (رمزنگاری)؛

۳. یکپارچگی اطلاعات؛

۴. احراز منبع و منشأ اطلاعات؛

جستارهای
فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی یازدهم
تابستان ۱۳۹۷

۹۰

---

۱. IP Security

۲. Protect the attack

۵. احراز هویت در لایه ۱.

برخی از سایت‌های آنلاین به کاربران خود قابلیت استفاده از کد شش رقمی را می‌دهند که هر ۳۰ تا ۶۰ روز روی توکن امنیتی به صورت تصادفی تغییر می‌کند. برای ایجاد امنیت در نامه‌های الکترونیکی نیاز به کد احراز پیام به عنوان یک تابع رمزگذاری است که هم از صحت داده پیام و هم از احراز اصالت پشتیبانی می‌کند (گرداب، ۱۳۹۴، ۱۶ شهریور).

توصیه مهم آن است که اسم رمزهای مطمئنی انتخاب شود که از دسترسی راحت هکرها به کلمه عبور جلوگیری نماید. به همین منظور، نوع انتخاب کاراکتر، تعداد کاراکتر و روان‌شناسی پسورد، اهمیت ویژه‌ای دارد و استفاده از فاصله می‌تواند تا حد زیادی از لو رفتن اسم رمز جلوگیری کند.

از دیگر موارد، مهم آن است که در دستگاه شخصی، هشدارهای ورود فعال شود؛ یعنی در تنظیمات حساب کاربری امکان ارسال اعلان ورود به گوشی همراه فعال شود. این سرویس، زمانی که شخصی به حساب دیگری وارد شود یک پیامک به گوشی او ارسال می‌کند و زمانی که شخص دیگری این ورود را انجام داده باشد، می‌توان فوراً اقدامات امنیتی مناسبی برای جلوگیری از به سرقت رفتن اطلاعات خود انجام داد.

از نکات مهم دیگر، استفاده از ایمیل‌های متعدد است که برخی مختص امور علمی و برخی مخصوص امور تجاری قرار گیرد. همچنین ایمیل‌های شبکه‌های اجتماعی جداگانه طراحی شود و برای هر یک رمز عبور خاص قرار داده شود و حتماً از اطلاعات، نسخه پشتیبان تهیه گردد تا در صورت از بین رفتن اطلاعات بتوان فایل‌ها را بازیابی کرد (گرداب، ۱۳۹۴، ۱۶ شهریور).

۳- ثبوت حد در سرقت الکترونیکی

اگرچه سرقت در زبان فارسی به معنای دزدی و ربایش مال به کار می‌رود (معین، ۱۳۷۵، ۱۸۶۹/۲). اما اهل لغت عربی بر عنصر خفا در این جرم تأکید ورزیده‌اند

(ابن فارس، ۱۴۰۴، ۱۵۴/۳؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ۲۱۳/۱۳).

تعبیر قرآنی ﴿انکم لسارقون﴾ (یوسف/۷۰)، در داستان حضرت یوسف علیه السلام و دزدیده شدن جام عزیز مصر حاکی از این مطلب است که در تحقق سرقت عنصر خفا دخیل می‌باشد (طریحی، ۱۴۱۶، ۱۸۵/۵). کاوش‌های فقهی نشان‌دهنده این است که علاوه بر سرّی بودن ربایش، چند شرط در تحقق سرقت و ثبوت حد بر آن دخیل می‌باشد. این شرایط در کتاب‌های حدیثی و فقهی به تفصیل بیان شده است (صدوق، ۱۴۱۳، ۶۱/۴؛ محقق حلی، ۱۴۱۸، ۲۲۳/۱؛ حائری طباطبایی، بی‌تا، ۴۸۵/۲). فقیهان در بحث حدود، به حد سرقت پرداخته و شرایط ثبوت حد سرقت را تبیین نموده‌اند (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۴۷۸/۱۴؛ نجفی، ۱۴۰۴، ۴۷۶/۴۱).

ماده ۳۶۸ قانون مجازات اسلامی نیز به تبعیت از فقه امامیه، دوازده شرط را در تحقق سرقت موجب حد برشمرده است. از جمله شرایط مذکور می‌توان به مالیت شی مسروقه، نصاب، محرز بودن، هتک حرز، خروج مال مباشرةً از سوی سارق و اختیار و اعتدال روان سارق اشاره کرد (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۴۷۹/۱۴؛ نجفی، ۱۴۰۴، ۴۸۱/۴۱). از بین شرایط یادشده، آنچه در سرقت الکترونیکی محل تأمل است، سه بحث عمده حرز، اخراج و مالیت می‌باشد. درباره حرز به‌طور مفصل با بررسی آرای فقیهان متقدم و متأخر به اعتبار نقش عرف در تشخیص مصداق حرز تأکید شد. می‌توان گفت: حتی گاهی سلب عنوان حرز از سرقت‌های الکترونیکی که مبتنی بر دستیابی متقابلانه به رمز افراد و هک کردن و نفوذ به اطلاعات شخصی و بانکی می‌باشد، دشوار می‌نماید.

جستارهای فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی یازدهم
تابستان ۱۳۹۷

۹۲

۳-۱- اخراج

درباره اخراج نیز علی‌رغم اینکه اخراج مدنظر فقیهان اخراج محسوس و فیزیکی است (حائری طباطبایی، ۱۴۱۸، ۹۹/۱۶؛ نجفی، ۱۴۰۴، ۴۸۷/۴۱؛ سبزواری، ۱۴۱۳، ۶۵/۲۸). اما وجود برخی مثال‌ها از جمله بلعیدن مال مسروقه از سوی سارق (خمینی، بی‌تا، ۴۹۱/۲)، نظریه اخراج اعتباری را قوت می‌بخشد. امام خمینی درباره بلعیدن مال مسروقه چنین اظهار نظر می‌کند که اگر آن چه بلعیده شده از شکمش بدون سختی خارج شود و او با این حال از حرز خارج گردد پس در قطع و عدم آن دو وجه است

که اشبه آن قطع است (خمینی، بی تا، ۴۹۱/۲).
 از سوی دیگر با توجه به نقش عرف در تعیین مصادیق حرز (طوسی، النهایة، ۱۴۰۰، ۴۱۷)، اخراج نیز متناسب با تنوع حرز تحقق خواهد یافت. از این رو، می توان در سرقت های الکترونیکی عنصر اخراج را نیز محرز دانست.
 آنچه در بحث اخراج مهم است و مجالی دیگر می طلبد تمایز سرقت و کلاهبرداری الکترونیکی است چرا که کلاهبرداری یا در اصطلاح فقهی احتیال، بردن مال غیر، با عملیات متقلبانه صورت می گیرد و متأسفانه در قانون جرائم رایانه ای، فصل سوم ماده ۱۳، این دو تحت یک عنوان و با یک نوع مجازات آمده است لذا ارائه تفاوت های ماهوی این جرائم ضروری به نظر می رسد.

۳-۲- مالیت

در بحث مالیت نیز آنچه از فحوای کلام فقیهان برمی آید، آن است که هر چیزی نزد مردم مطلوبیت و دارای ارزش اقتصادی و قابلیت تقویم به پول را داشته باشد، مال محسوب می شود (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ۲۴۸/۳؛ بجنوردی، ۱۴۱۹، ۲۹/۲؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۹۳، ۵۹۹).

علامه حلی در بحث شرایط مبیع، مالیت را مورد بررسی قرار داده و بر مالیت داشتن مبیع تأکید کرده است. اگر چه در اینجا از کلام علامه، انحصار مالیت در اعیان استنباط می شود؛ اما از تعریفی که ایشان از اجاره، ارائه نموده به وضوح مالیت منافع برمی آید. معیار ارائه شده در مالیت از سوی فقها، وجود منفعت محلله مقصوده می باشد (علامه حلی، ۱۴۱۴، ۳۵/۱۰؛ شهید اول، بی تا، ۲۳۹/۲؛ انصاری، ۱۴۱۵، ۹/۴). کاشف الغطاء در تعریف مال می گوید: مال به هر چه در عرف مردم قیمت دارد، گفته می شود. ایشان در کتاب «المال المثلی و المال القیمی فی الفقه الإسلامی»، ضمن ارائه تعاریف فقها از مالیت و تأکید بر معیار مطرح از سوی شیخ انصاری، یعنی داشتن منفعت محلله مقصوده، معتقد است که از این تعریف دو نکته بر می آید: یکی منفعت عقلایی و دیگر منفعت محلله. وی در ادامه تصریح می کند که مال، شامل اعیان منافع و برخی حقوق از جمله حق اختراع نیز می شود. چرا که مال از مقولات خارجی نیست

بلکه متقوم به رغبت عقلایی است (کاشف الغطاء، بی تا، ۱۷).

لذا داده‌های الکترونیکی که گاه حاصل سال‌ها تلاش علمی و تحقیقاتی است، مانند این که شخصی اطلاعات فرمولاسیون دارویی را کشف و در رایانه خود ذخیره نموده یا کتابی را با زحمات فراوان در زمینه‌های گوناگون علمی تألیف نموده یا طراحی نقشه ساختمانی را بعد از ماه‌ها ذخیره نموده است، قطعاً دارای منفعت محله مقصوده می‌باشد و گاه مانند حساب‌های بانکی مستقیماً جنبه مالی دارد، قطعاً واجد شرط مالیت می‌باشد. بنابراین با احراز سه شرط مالیت، اخراج و حرز در سرقت‌های الکترونیکی و وجود سیره عقلا و تغییر صور سرقت در اعصار مختلف و وجود مناط تشریح حد سرقت در سرقت‌های الکترونیکی که همان عدم تجاوز و تعدی به اموال مردم می‌باشد، می‌توان به ثبوت حد سرقت در چنین مواردی حکم کرد.

فقه‌های معاصر در پاسخ به استفتائات مربوط به بحث، با دو رویکرد متفاوت به مسئله پرداخته‌اند. برخی بر امکان قطع ید سارق در سرقت‌های الکترونیکی تأکید کرده و قطع را منوط به اجتماع شرایط دانسته‌اند. سید علی سیستانی نیز در پاسخ به سؤالی در خصوص سرقت اطلاعات رمزار از شبکه‌های کامپیوتری یا کامپیوترهای شخصی مرقوم داشته است: «جایز نیست». ایشان درباره امکان اجرای حد سرقت نیز می‌آورد: «با اجتماع شرایط باید اجرا شود» (نرم افزار گنجینه استفتائات قضایی، ۱۳۹۰، سؤال ۹۱۱۸).

مکارم شیرازی نیز با تأکید بر اینکه «سرقت به هر حال حرام است»، به سؤالی در این رابطه چنین پاسخ داده است: «اگر اطلاعاتی باشد که جنبه مالکیت دارد و در عرف عقلائی امروز خرید و فروش می‌شود، در صورتی که شرایط حد سرقت در آن جمع باشد، اجرای حد سرقت بعید نیست. البته این در مورد کسانی است که اموال آن‌ها محترم است» (نرم افزار گنجینه استفتائات قضایی، ۱۳۹۰، سؤال ۹۱۱۸).

در مقابل عده‌ای از فقهاء نیز حد قطع را در سرقت‌های الکترونیکی منتفی دانسته‌اند. از جمله حضرات آیات بهجت، جواد تبریزی، فاضل لنکرانی و موسوی اردبیلی معتقدند که جاری کردن احکام سرقت (حد) در این گونه موارد مصداق ندارد. مرحوم بهجت در مورد حکم سرقت‌های الکترونیکی اعم از اطلاعات و پول، توسط

اینترنت و کامپیوتر و موبایل، فرموده‌اند: «مورد اجرای حد نیست مگر صدق احراز قطعی باشد، نه مستند به احتمال سارق بدون صدق احراز». نظر نوری‌همدانی نیز به این شرح است: «سرقت به هیچ نحو جایز نیست، ولی اجرای حد و تعزیز منوط به نظر فقیه است (نرم‌افزار گنجینه استفتانات قضایی، ۱۳۹۰، سؤال ۹۱۱۸).

اگرچه برخی بزرگان رأی به تعمیم حکم قطع ید در مصادیق نوین هتک حرز داده‌اند ولی وجود قاعده درء و اعتقاد به حکومت این قاعده، برخی را بر آن داشته است که حکم قطع ید را در چنین مواردی جاری ندانند. آقای مرعشی ضمن جانب‌داری از نظریه عدم قطع، چنین اظهار نظر می‌کند: «... اما در مورد سرقت حدی مسئله باید در سطح بالاتری مطرح شود که آیا قیود سرقت، دخالت در موضوع دارند یا اینکه دخالت آن‌ها در حکم سرقت است. به عبارتی قیودی مثل حرز، شرائط حکم‌اند و از شرایط موضوع نیستند. در مورد قطع ید هم باید به قدر متیقن اکتفا شود و قدر متیقن هم همین است که قید حکم‌اند و در غیر این موارد نمی‌توان حکم به قطع ید کرد» (مرعشی، ۱۳۸۶، ش ۱۲/۵۹).

جستاری در مصادیق
نوین حرز و ثبوت حد در
سرقت الکترونیکی
از منظر فقه و حقوق
۹۵

قانون‌گذار نیز برای جرائم رایانه‌ای، قانونی را در ۱۳۸۸ / ۳ / ۵ به تصویب رسانده که با توجه به قانون مجازات اسلامی جدید مصوب سال ۹۲ به موجب ماده ۵۵ قانون جرائم رایانه‌ای مصوب ۸۸ / ۳ / ۵، مواد (۱) تا (۵۴) این قانون به عنوان مواد (۷۲۹) تا (۷۸۲) قانون مجازات اسلامی (بخش تعزیرات) با عنوان فصل جرائم رایانه‌ای منظور و شماره ماده ۷۲۹ قانون مجازات اسلامی به شماره ۷۸۲ اصلاح گردید.

ماده ۱۲ قانون جرائم رایانه‌ای سابق که در خصوص ربایش غیر مجاز داده‌های متعلق به دیگری بود، جای خود را به ماده ۷۴۰ قانون مجازات اسلامی جدید داده است. حداکثر مجازات آن حبس از ۹۱ روز تا یک سال یا جزای نقدی از پنج میلیون ریال تا بیست میلیون ریال یا هر دو مجازات محکوم خواهد شد. بنابر آنچه استدلال شد این ماده یکی از پراشکال‌ترین مواد تصویبی است که متأسفانه هیچ‌گونه تناسبی با هتک حرز نوین و سرقت اطلاعات و داده‌ها ندارد.

بررسی رویه قضایی نیز حاکی از آن است که قضات با استناد به قوانین دادرسی کیفری و همچنین قانون جرائم رایانه‌ای در سرقت‌های الکترونیکی حکم به جزای

نقدی و حبس تعزیری داده‌اند. از آن‌جا که در قوانین موجود، مجازاتی فراتر از این لحاظ نشده، قطعاً تاکنون حکم قطع ید درباره سرقت‌های الکترونیکی صادر نگردیده است. به‌عنوان مثال در پرونده‌ای که فرد متهم به تحصیل مال از طریق استفاده غیرمجاز از سیستم رایانه‌ای بوده است، قاضی پرونده مستند به ماده ۱۳ جرائم رایانه‌ای مبنی بر محکومیت تحصیل مال از طریق استفاده غیرمجاز از سیستم‌های رایانه‌ای به یک تا پنج سال حبس و نیز مواد ۴۰۶ و ۴۲۷ قانون آیین دادرسی کیفری مبنی بر صدور رأی غیابی، حکم به محکومیت متهم به تحمل یک سال حبس تعزیری و رد مال صادر نموده است. به نظر می‌رسد این مجازات هیچ‌گونه تناسبی با جرم انجام‌شده ندارد چراکه گاه سرقت اطلاعات و داده‌ها ارزش مالی فراوانی داشته و به‌علاوه سرقت داده‌ها و هتک حرز نوین آثار بسیار مخربی بر روحیه فرد مال‌باخته و اثرات تخریبی فراوان‌تری در بعد اجتماعی به‌همراه دارد. بنابراین ضروری به نظر می‌رسد، قانون‌گذار با مذاقه در آرای فقیهان بحث ثبوت حد را در این موارد به جد دنبال نموده و خلأ قانونی آن را هر چه زودتر برطرف نماید.

جستارهای

فقهی و اصولی

سال چهارم، شماره پیاپی یازدهم
تابستان ۱۳۹۷

۹۶

نتیجه‌گیری

آن‌چه از بررسی آرای فقیهان برمی‌آید، این است که اولاً: حرز منحصر در نقب یا قفل نیست و مصادیق حرز بسیار گسترده‌تر از تعریف مشهور است؛ ثانیاً: معیار تشخیص حرز، عرف است. بنابراین دایره وسعت حرز، بنابر عرف، زمان و مکان تغییر می‌کند.

ماده ۲۶۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ متناسب با روند روبه‌رشد فضاهای سایبری، حرز را عبارت از مکان مناسبی می‌داند که مال عرفاً در آن از دستبرد محفوظ می‌ماند. این تعریف گستردگی خاصی متناسب با پیشرفت‌های تکنولوژیک و جرائم فضای مجازی به مفهوم حرز داده است. بنابراین می‌توان همه فضای سایبری شامل کلیه کارت‌های اعتباری، توکن امضاها، الکترونیک، پست‌های الکترونیک، داده‌های سرّی سیستم‌های رایانه‌ای و مخبراتی را مشمول این تعریف دانست.

فقیهان معاصر نیز با تأکید بر نقش عرف در تشخیص مصادیق حرز بر این مهم صحه

نهاده‌اند. علاوه بر این در هتک حرز و اخراج مال از حرز به این مطلب پرداخته‌اند که اخراج اعتباری هم مصداق هتک حرز بوده و با توجه به عدم انحصار مالیت در اعیان و مالیت داشتن داده‌های الکترونیکی و حصول سایر شرایط قطع، از جمله حد نصاب، می‌توان حکم به ثبوت حد در سرقت‌های الکترونیکی نمود. بررسی ماده ۷۴۰ قانون مجازات اسلامی و قانون جرائم الکترونیکی هم حاکی از این است که مجازات‌های مقرر فعلی با سرقت الکترونیکی متناسب نبوده و نیازمند تجدید نظر اساسی است. نکته مهم دیگر تمییز بین سرقت الکترونیکی و کلاهبرداری الکترونیکی است که متأسفانه در قانون جرائم الکترونیکی در یک ماده بدان پرداخته شده و مجازات‌های مطرح شده به هیچ وجه متناسب با جرم نبوده و جنبه بازدارندگی ندارد.

به پشتوانه استنباطات فقهی معاصرین و در راستای پاسخگویی به مستحذات و حفظ حقوق مالکانه اشخاص، می‌توان با بازنگری در قانون جرائم رایانه‌ای از تعدد جرائم اینترنتی که به نحو فزاینده‌ای در حال رشد است، جلوگیری نمود و احکام و قوانین سرقت سنتی را به سرقت‌های نوین نیز تسری داد.

جستاری در مصادیق
نوین حرز و ثبوت حد در
سرقت الکترونیکی
از منظر فقه و حقوق
۹۷

منابع

۱. ابن زهره، حمزة بن علی. (۱۴۱۷). غنیة النزوع إلى علمي الأصول و الفروع. ج اول. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
۲. ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴). معجم مقائیس اللغة. ج اول. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۳. انصاری، مرتضی بن محمد امین. (۱۴۱۵). کتاب المکاسب (ط - الحدیث). ج اول. قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۴. ایزدی فرد، علی اکبر، پیردهی حاجی کلا، علی. «ماهیت فقهی و حقوقی سرقت الکترونیکی»، مطالعات فقه و اصول، بهار و تابستان ۱۳۸۹، شماره ۸۴، صفحه ۶۸-۴۵.
۵. بجنوردی، سید حسن. (۱۴۱۹). القواعد الفقهیه. ج اول. قم: الهادی.
۶. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. (۱۳۹۳). ترمینولوژی حقوق. ج ششم. تهران: گنج دانش.
۷. حائری طباطبایی، سید علی بن محمد. (بی تا). ریاض المسائل (ط - القدیمة). ج اول. قم: مؤسسه آل‌البت علیهم السلام.

۸. حضرتی شاهین دژ، صمد، «ماهیت فقهی و حقوقی سرقت الکترونیکی»، کانون، اردیبهشت ۱۳۹۱، شماره ۱۲۸، صفحه ۹۴-۷۵.
۹. خمینی، سید روح الله موسوی. (۱۴۲۲). تحریر الوسيلة. ج اول. قم: مؤسسه مطبوعات دار العلم.
۱۰. خویی، سید ابوالقاسم نجفی. (۱۴۲۲). مبانی تکملة المنهاج. ج اول. قم: مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی علیه السلام.
۱۱. زبیدی، سید محمد مرتضی. (۱۴۱۴). تاج العروس من جواهر القاموس. ج اول. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
۱۲. سایت اینترنتی گرداب، (۱۳۹۴). راه‌های حفاظت از اطلاعات در فضای مجازی. <http://www.gerdab.ir/fa/news>
۱۳. سبزواری، سید عبدالاعلی. (۱۴۱۳). مهذب الأحكام. ج اول. قم: مؤسسه المنار - دفتر حضرت آیه الله.
۱۴. شهید اول، محمد بن مکی. (بی تا). القواعد و الفوائد. ج اول. قم: کتابفروشی مفید.
۱۵. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة (المحشی) - کلاتر. ج اول. قم: کتابفروشی داوری.
۱۶. _____ (۱۴۱۳). مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. ج اول. قم: مؤسسه المعارف الإسلامية.
۱۷. صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۳). من لا یحضره الفقیه. ج دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۸. طریحی، فخر الدین. (۱۴۱۶). مجمع البحرین. ج سوم. تهران: کتابفروشی مرتضوی.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). المبسوط فی فقه الإمامیه. ج سوم. تهران: المكتبة المرتضویة لإحیاء الآثار الجعفریة.
۲۰. _____ (۱۴۰۰). النهاية فی مجرد الفقه و الفتاوی. ج دوم. بیروت: دار الكتاب العربی.
۲۱. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳). مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة. ج دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۲. _____ (۱۴۱۴). تذکرة الفقهاء (ط - الحدیثة). ج اول. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۲۳. قوة قضائیه. (۱۳۸۲). نشریه مآوی. ۲۲. صفحه ۸.
۲۴. کاشف الغطاء، عباس بن علی. (بی تا). المال المثلی و المال القیمی فی الفقه الإسلامی. بی جا: مؤسسه کاشف الغطاء.

۲۵. محقق حلّی، جعفر بن حسن. (۱۴۱۸). المختصر النافع في فقه الإمامية. چ ششم. قم: مؤسسة المطبوعات الدينية.
۲۶. مرعشی، سید محمد حسن؛ میر محمد صادقی، حسین؛ خرم آبادی، عبد الصمد؛ توحیدی، جلال. «اقتراح: فناوری اطلاعات و ارتباطات و چالش در مفهوم جرم‌های سنت»، حقوقی دادگستری، تابستان ۱۳۸۶، شماره ۵۹، صفحه ۲۶-۱۱.
۲۷. معین، محمد. (۱۳۷۵)، فرهنگ معین. چاپ نهم. تهران: امیر کبیر.
۲۸. مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضا. (۱۳۹۰). نرم افزار گنجینه استفتائات قضایی. نگارش ۲. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضا.
۲۹. نجفی، محمد حسن. (۱۴۰۴). جواهر الکلام في شرح شرائع الإسلام. چ هفتم. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

